

Годишници

МЯСТОТО НА “ПРАЖКАТА ПРОЛЕТ ’68” В МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Доц. д-р Искра Баева

За Източния блок, създаден след Втората световна война по волята на големия военен победител Съветския съюз, 1968 се оказва повратна година. Не защото военнополитическата и икономическата общност не успява да я преживее, не и защото сътресението рязко отслабва нейните позиции в очите на Запада или на оформилия се вече Трети свят, а защото господстващата в Източния блок система губи значителна част от своята легитимност в очите на гражданите си. Бунтовете и реформите, сложили отпечатък върху Източна Европа, за разлика от изживяната 12 години по-рано криза (1956 г.), не остават изолирано регионално събитие, а се превръщат в общоевропейско и дори световно явление. Става дума за това, че през втората половина на 60-те години на XX в. в целия свят се появяват ясни признаци за обществено недоволство – продължават борбите за граждански и социални права в Съединените щати, студентите в Западна Европа заявяват желанието си за обновяване на социалните отношения, а всички заедно демонстрират срещу задълбочаващия се американски военен ангажимент във Виетнам.

Световното вътрешно- и външнополитическо раздвижване едва ли е плод на случайно стечение на обстоятелствата, затова ние, историците, сме длъжни да потърсим по-дълбоките предпоставки и корени на видимите политически процеси. Поне според мен, те могат да се открият в няколко съществени промени, настъпили в развитите общества в първите две десетилетия след края на Втората световна война. На първо място сред тях бих поставила продължаващата идеологизация, наследство от военната победа на демокрацията (в която се вписва и комунизмът¹) над

¹ Още в началото искам да уточня, че под това понятие разбирам само идеята, залагаща на отказа от частна собственост посредством съпритежаването и на общностната солидарност. В идеалния си вид свободата трябва да бъде постигната едновременно за всички чрез разрушаване на структурите, пречещи на свободите на мнозинството и осигуряващи привилегиите на малцинството. Комунистическите идеи се оказват силно привлекателни в следвоенния свят, но са твърде далеч от реалността в СССР, която

националсоциализма (фашизма). Победата, донесла мир на Европа и света, събужда големите надежди, че човечеството най-после е излязло от своя “варварски” период и навлиза в епохата на истинския хуманизъм, добил различни параметри според идейните виждания на политическите сили. В името на “светлото бъдеще” европейците са готови да преминат през неизбежната “долина на сълзите”, съпровождаща възстановяването на разрушена Европа, но точно тази готовност се изчерпва в началото на 60-те години. Второ по значение е навлизането в активния общественно-политически живот на новото поколение, родено след войната и израснало с широко разпространените идеали на демокрацията. И едва на трето място стоят икономическите фактори, осигурили на Европа излизане от следвоенната мизерия и стартирали началото на “консуматорското общество”, превърнало се в генератор за по-нататъшното икономическо развитие. Икономическото замогване има разнопосочни въздействия. В едната посока върви еснафското задоволство от статуквото, а в другата – бунтът на идеалистично и глобалистично настроените младежи срещу еснафски затворените ценности на своите родители².

Причините за “бунтовната” 1968 г. се натрупват не само от нарастването на регионалните и националните противоречия, а са плод и на глобалните процеси, тъй като всеки от бунтовете оказва обратно въздействие както върху съседните държави³, така и върху системата от международни отношения, където тогава господстват принципите на Студената война⁴. Това е рамката, в която ще се опитам да поставя реформаторската акция, инспирирана от управляващата Чехословацката комунистическа партия (ЧКП) и подета с ентузиазъм от мнозинството чехи и словаци, но посрещната с нарастващи опасения от ръководствата на другите страни от Източния блок, за да се стигне до драстичното ѝ прекъсване с военна сила след 21 август 1968 г. “Пражката пролет ’68” и нейната съдба очертава нова граница между позволените и наказуемите

неслучайно още тогава се определя като “социализъм”, а не “комунизъм”. Блекуел. Енциклопедия на политическата мисъл. ЦИД, С., 1997, 210-212.

² За настроенията на германските и френските студенти си спомнят двама участници в тогавашните събития, превърнали се в политици – Бернар Кушнер и Йошка Фишер. По думите на Й. Фишер “’68 беше транснационално движение, което си имаше своите национални корени, но и интернационални разклонения”. Вж.: Дипломати, реалисти и политически активисти. Разговор с Йошка Фишер и Бернар Кушнер. В. Култура, 22 февруари 2008, бр. 7.

³ Най-пряко въздействие имат събитията в Чехословакия върху съседна Полша, а тези във Франция – върху ФРГ. Несъмнено антивоенното движение в САЩ оказва влияние върху младежките бунтове в Западна Европа, както и върху източноевропейските студенти.

⁴ Добра класификация на разделителните принципи може да се намери в изследванията, посветени на Студената война в периода преди нейното приключване, тъй като върху тях не пада сянката на поражението на Изтока. Halle, Louis J. The Cold War as History. Harper Perennial, 1991.

действия в Източния блок, но и маркира по нов начин следвоенното разделение в Европа и в света.

* * *

Това, което днес вече е добило гражданственост под името “Пражка пролет ‘68” и по-малко известно като опит да се реализира “социализъм с човешко лице”, се ражда в Чехословакия, една от най-спокойните страни от Източния блок. В оформения от СССР блок Чехословакия заема особено място: тя е най-развитата икономически държава (в предвоенна Европа е заемала осмо място по промишлено производство), в нея се радват на стабилни позиции и симпатии левите сили (което я отличава от Полша, Унгария или ГДР), представени от комунисти, социалдемократи и национални демократи – левите нагласи водят до неоспорваната победа на ЧКП в плуралистичните избори на 26 май 1946 г., когато заедно с ЧСДП комунистите получават 50 % от гласовете⁵. Но несравнимо по-благоприятните условия за социалистически трансформации не спасяват Чехословакия от сталинистките репресивни практики. Като всички останали страни, попаднали в “съветската сфера на влияние”, средноевропейска Чехословакия преминава през етапа на репресии срещу политическите конкуренти на комунистите, за да достигне до преследване на “врага с партиен билет”, чийто връх е големият процес срещу генералния секретар на ЧКП Рудолф Слански и неговите сътрудници, коствал живота на 11 от 14 подсъдими⁶. Но въпреки това преходът от “чист сталинизъм” към десталинизация след смъртта на Сталин в Чехословакия преминава меко и без сътресения⁷.

Исторически утвърдените умения на чехите (в по-малка степен на словаците) да решават националните си проблеми по пътя на еволюцията, а не с революционен бунт си казват думата и в хода на промените в следготвалдова Чехословакия (Клемент Готвалд символизира сталинизма, затова смъртта му през март 1953 г. отваря пътя за промените). Пред истинско предизвикателство се изправя ръководството на ЧКП в началото на 60-те години, когато статистическите данни показват намаляващи темпове на растеж и предвещават настъпващата стагнация, несрещана в никоя социалистическа страна до момента. Това е повратният момент за следвоенна Чехословакия. Ръководството на ЧКП се обръща към Икономическия институт на ЧСАН (Чехословашката академия на

⁵ Ceskoslovenske dejiny v datech. Svoboda, 1986, s. 468.

⁶ Zatajony dokument. Raport Komisji KC KPCz o procesach politycznych i rehabilitacjach w Czechoslowacji w latach 1949-1968. Warszawa, 1985. 62-66.

⁷ Баева, И. Източна Европа след Сталин 1953-1956. Полша, Унгария, Чехословакия и България. С., 1995, 231-245.

науките), оглашен от проф. Ота Шик⁸, с искане да бъде разработен механизъм за преодоляване на негативните тенденции и за ускоряване на развитието. В отговор е разработена стратегия за икономическа реформа, която диагностицира проблема като изчерпване на екстензивния съветски модел на индустриализация и предлага Чехословакия да въведе постепенно пазарни механизми в рамките на централно планираната икономика. Така с икономически решения е поставено началото на реформаторската акция, наречена малко по-късно “Пражка пролет” по името на популярния международен музикален конкурс. И по нищо не личи, че има опасност реформата да предизвика спор в Източния блок или в международните отношения.

Кризата възниква заради характерната за държавния социализъм тясна връзка между икономиката, идеологията и политиката, която разширява и мултиплицира въздействието на икономическите трансформации върху другите обществени сфери. Започналите промени придават самочувствие на чехословашките политици, които оповестяват, че тяхната реформа има не само национално, а и регионално и континентално въздействие: на среща с младежи на 20 март 1968 г. председателят на парламента Йосеф Смърковски декларира: “*Нашият социализъм има много да даде на развитите страни*”⁹. Чехословашките комунисти вярват, че като представители на развития марксизъм и на демократичните чехословашки традиции те могат да покажат пред развитите европейски държави предимствата на истинското социалистическо общество.

Обратното влияние на икономическите реформи върху политиката се проявява още през 1967 г. Първа “лястовичка” става острата критика срещу системата, отправена от Лудвик Вацулик, Иван Клима и Антонин Лим на Четвъртия конгрес на чехословашките писатели (27–29 юни 1967 г.)¹⁰. Следват критиките, чути на пленумите на ЦК на ЧКП през октомври и декември, когато се разразява открита борба между реформатори (образованите привърженици на икономическите и политическите промени) и консерватори (привържениците на лидера с работнически произход Антонин Новотни). Борбата е краткотрайна и завършва с отстраняването на Новотни от поста първи секретар на ЦК на ЧКП на 5 януари 1968 г. и замяната му със словака Александър Дубчек, станала със

⁸ От 1967 г. акад. Ота Шик става един от водещите реформатори, както потвърждава изказването му на решителния пленум на ЦК на ЧКП, проведен на 19 декември 1967 г. Архив на Министерството на външните работи (А МВНР), оп. 24 п., а. Е. 3018, л. 17-21.

⁹ Срещата на представители на ръководството на ЧКП с младежи, проведена в зала “Юлиус Фучик” в Прага, е представена в докладна записка от посолството на НРБ в Прага. А МВНР, оп. 24, а. е. 2988, л. 26-29. Тя е цитирана от: *Crompton. R. Eastern Europe in the Twentieth Century. Routledge, 1994, p. 340.*

¹⁰ А МВНР, оп. 5ш, а. е. 469, л. 258.

съгласието на съветския лидер Леонид Брежнев¹¹. Смяната в ЧКП е приета позитивно от всички външни наблюдатели – както от Изтока, така и от Запада, защото един стар комунист консерватор е заменен от доказал реформаторския си потенциал по-млад комунист¹². Това е оптимистичното начало на промените, продължили с подмяната на основните властови фигури – нов министър-председател става инж. Олдржих Черник, нов президент – ген. Лудвик Свобода, нов председател на Националното събрание – Йосеф Смърковски, нов председател на Националния фронт – Франтишек Кригел. Смяната на лицата стимулира либерализацията на политическите нрави, символ на която е отмяната на цензурата върху средствата за информация през март 1968 г.

Първите опасения за влиянието на чехословашките промени върху другите страни от Източна Европа се появяват в началото на март 1968 г. Тогава разбунтувалите се полски студенти издигат лозунги от рода на: *“Полша търси своя Дубчек”*; *“Да живее полският Дубчек”*; *“Искаме полски Дубчек”*, което силно дразни полското политическо ръководство, олицетворявано от вече бившия реформатор Владислав Гомулка. Така още преди да започне международното обсъждане на ставащото в Чехословакия, то вече си е спечелило яростен противник в лицето на ръководството на съседна Полша.

На 23 март 1968 г. на среща на висши представители на пет страни от Варшавския договор¹³ в Дрезден чехословашките реформи стават основен проблем за обсъждане. Петимата чехословашки представители (Александър Дубчек, Олдржих Черник, Йозеф Ленарт, Васил Биляк и Драхомир Колдер) се оказват пред нещо като “друзарски съд”, устроен им от Валтер Улбрихт (ГДР), Владислав Гомулка (Полша), Леонид Брежнев (Съветския съюз), с умерената подкрепа на Янош Кадар (Унгария) и с мълчаливото съучастие на българските представители Станко Тодоров, Живко Живков и Апостол Пашев, в отсъствието на Тодор Живков.

В Дрезден най-остри критики към реформите в Чехословакия отправят представителите на двете съседни страни – Полша и ГДР. Гомулка определя преобразуванията като контрареволуция (едно от най-тежките определения в онази епоха): *“Няма защо да ми говорите за*

¹¹ Подробно за събитията разказват шифрограмите на българското посолство в Прага. Пак там, л. 304, 312, 317, 320, 329; а. е. 572, л. 7.

¹² За няколко години, през които Александър Дубчек оглавява Словашката КП, Словакия се превръща в островче на свободомислието в Чехословакия. Повече по темата: *Баева, И.* Правенето на герои и антигерои в историята на Източна Европа – по примера на “Пражката пролет ‘68” (под печат).

¹³ На срещата в Дрезден не присъстват румънски представители, тъй като на предходната среща на Варшавския договор те са заявили поредната си критична позиция. След срещата в Дрезден румънските представители пожелават да бъдат канени на следващи срещи, посветени на “чехословашкия проблем”, но това тяхно желание не е изпълнено.

демокрация, у вас има разгул на реакцията, на контрареволуцията. Хората ги е страх да излязат в защита на социализма... Ако това ние сме нарекли контрареволуция, а вие говорите, че отделни елементи ви се изплъзнали, тъкмо там растат елементите на контрареволуцията, защото ако без съгласието на ЦК стават такива неща, ние имаме пълно право да ги наречем контрареволуционни.”¹⁴ Съгласие с тази оценка изразява и Улбрихт.

Българската позиция е част от европейската реакция на чехословашките реформи, затова ще ѝ отдели място. Тя е изразена от Годор Живков още на 6-7 март 1968 г., когато в София е проведено заседание на Политическия консултативен комитет на Варшавския договор. Като домакин Живков използва срещата, за да разговаря лично със съветските лидери Л. Брежнев и А. Косигин. В този разговор той казва: “...нашата тревога и необходимост да се направи всичко възможно, в това число да отидем и на риск, но да не позволим в Чехословакия да се развихри контрареволуция и да я загубим. Какво значи Чехословакия? Чехословакия е в центъра на социалистическия лагер, държава с голямо относително политическо и икономическо тегло в социалистическата система. Ние заявихме категорично пред др. Брежнев и др. Косигин, че трябва да бъдем готови да действаме с нашите армии.”¹⁵ Може би заради тази ясна позиция Живков не смята за необходимо да присъства на срещата в Дрезден и предпочита по-важното за България посещение в Турция.

Твърде различните оценки за ставащото в Чехословакия, дадени от чехословашките представители и от съюзниците им от Варшавския договор, показват, че срещата в Дрезден няма да остане последната. От края на март “чехословашкият проблем” се превръща в център на задълбочаващи се дискусии в рамките на Източния блок. Те следват една след друга.

На 8 май Леонид Брежнев кани в Москва Годор Живков, Янош Кадар, Валтер Улбрихт и Владислав Гомулка, за да обсъдят международното положение и проблемите на комунистическото движение. Прави впечатление, че представители на ЧКП не са поканени (макар че дни преди това Дубчек е в Москва) – вероятно за по-голяма “свобода” при дискусиите. На съвещанието е обсъден един от първите варианти за разрешаване на “Чехословашкият проблем” с военна сила¹⁶, а политическият резултат е изпратената до ЧКП покана за нова международна среща. Президиумът на ЦК на ЧКП я обсъжда на 12 юли, но я отхвърля заради опасенията на чехословашкото общество, че съдбата

¹⁴ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 58, а. е. 4, л. 26, 51.

¹⁵ Пак там, л. 97.

¹⁶ Костадин Чакъров. Втория етаж. С., 1990, с. 118-123.

му зависи от външни фактори. Контрапредложението на ЧКП е за двустранни срещи в Чехословакия.

На 14 и 15 юли се провежда Варшавска среща на ръководителите на петте комунистически партии. Гомулка потвърждава позицията си, че *“в Чехословакия се осъществява мирен преход от социалистическа държава към република от буржоазен тип... отдалечаване на комунистическата партия от принципите на марксизма-ленинизма и на нейното превръщане в социалдемократическа партия”*¹⁷. Единствено Я. Кадар е добронамерен: *“Нашето Политбюро смята за решаващо да се помогне на позитивните сили, които има в Чехословакия”*¹⁸. Но опитът на Янош Кадар да наложи изработването на позиция, съобразена с виждането на чехи и словаци и с международното обществено мнение, остава изолиран, а Валтер Улбрихт дори предлага: *“Изходът може да бъде намерен съвместно с държавите, които граничат с Чехословакия”*¹⁹.

Официалният резултат от Варшавската среща е *“Писмото на петте комунистически и работнически партии до ЦК на ЧКП”*, в което се заявява: *“... не можем да се съгласим враждебни сили да изтласкат страната ви от социалистическия път и да създадат опасност за откъсване на Чехословакия от социалистическата общност. Това вече не е ваша работа”*²⁰. Чехословашкият отговор е също толкова ясен: на разширен пленум на ЦК на ЧКП, проведен на 19 юли, *“Писмото на петте”* е отхвърлено²¹.

През лятото на 1968 г. кипи бурна международна дейност по *“чехословашкия проблем”*²². На 1 август в Черна на Тиса се срещат

¹⁷ Гомулка продължава: *“...говорят за “нов модел на социализма”, за “демократичен социализъм. Ясно е обаче, че този лозунг противопоставя Чехословакия на всички други социалистически страни, т. е. ние в Чехословакия искаме да строим демократичен социализъм, а навсякъде другаде той е диктаторски, тоталитарен социализъм.”* ЦДА, ф. 1 Б, оп. 58, а. е. 12, л. 2, 5.

¹⁸ Пак там, л. 18.

¹⁹ Пак там, л. 22.

²⁰ Rok sedesaty osmy v usnesenich a dokumentech UV KSC, Praha, Svoboda 1969, s. 236.

²¹ Ant. Bencik, J. Domansky. 21 Srpen 1968, Praha 1990, s. 89-90. Usneseni Ustredniho vyboru KSC k dopisu peti komunistickyh a delnickyh stran z 19. 7. 1968; ЦПА, ф. 1 Б, оп. 58, а. е. 12, л. 45.

²² Към тази дейност може да се причисли и IX световен конгрес на младежта и студентите, проведен в София. Оценката на българските организатори е в унисон с вижданията на ЦК на БКП: *“Ръководителите на чехословашката делегация не криеха, че тяхната основна цел е да използват фестивала, за да популяризират политиката на новото чехословашко ръководство... За тази цел използваха както най-масови прояви, така и всички дискусии и семинари... И при официалните изказвания, и особено в личните контакти чехословашките делегати говореха преди всичко за грешките на старото партийно ръководство, под една или друга форма намекуваха за намеса в техните вътрешни работи, отричаха, че контрреволюционните сили представляват заплаха за социализма в тяхната страна, развиваха мъгляви теории за конфликта на*

представители на ЧКП с КПСС и се договарят за нова среща на петте комунистически партии с ЧКП²³. Резултатите от Братиславската среща (3 август) на шестте партии се интерпретират по различен начин от участниците ѝ. В официалното комюнике е записано: *“Участниците в заседанието изразяват твърда решимост да направят всичко, което зависи от тях, за задълбочаване на всестранното сътрудничество между страните им на основата на принципите за равнопоставеност, уважение на суверенитета и националната независимост, териториалната цялост, братското сътрудничество и солидарност.”*, но и че *“смятат за свое задължение системно да се борят за заздравяване на единството на международното комунистическо движение”*, а обсъдените позиции *“отговарят на интересите на всички братски страни и партии”*²⁴.

Наред с многостранните срещи в Чехословакия се осъществяват и двустранни: от 23 до 26 април е официалното посещение на Тодор Живков, от 9 до 11 август – на югославския лидер Йосип Броз-Тито, на 12 август в Карлови Вари е Валтер Улбрихт, от 15 до 17 август на посещение е румънска делегация, оглавена от Николае Чаушеску, на 17 август в Кладно Янош Кадар разговаря с Александър Дубчек. Но всички тези разговори не успяват да предотвратят вече взетото решение за използване на военна сила, за да бъдат спрени реформите, застрашаващи същността на съветския модел на социализма в Източна Европа. Интервенцията на 20 срещу 21 август 1968 г. и нейните политически последици са богато документирани²⁵, макар че им се дава коренно противоположно обяснение. ТАСС (Телеграфната агенция на Съветския съюз) оповестява, че *“партийни и държавни ръководители на Чехословакията социалистическа република са се обърнали към Съветския съюз и останалите съюзни държави с молба за оказване на незабавна помощ на братския чехословаки народ, включително и помощ с въоръжени сили... в защита на социалистическите завоевания, които са застрашени от все по-настойчивите посегателства на вътрешната и международната*

поколенията, за ръководната роля на партията по отношение на младежките съюзи... и навсякъде подчертаваха необходимостта социализмът да бъде съчетан с пълна демокрация и свобода както у тях.” ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а. е. 381, л. 30.

²³ 21 Srpen 1968. Spolecne komunike o jednani politickeho byra UV KSSS a predsednictva UV KSC 1. 8. 1968. 91-92.

²⁴ Пак там, 92-97. Prohlášení komunistických a dělnických stran socialistických zemí dne 3. 8. 1968.

²⁵ Valenta, J. Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968. Anatomy of Decision. The John Hopkins University Press, 1991. Mlynar, Zdeněk. Nightfrost in Prague. The End of Humane Socialism. New York. 1980; Dubcek, A. Nadzieja umrze ostatnia. Warszawa, 1995.

реакция”²⁶. Българското участие във военната интервенция е незначително – два мотострелкови полка с общо 2164 души²⁷.

Ръководството на ЧССР на свой ред се обръща към населението на страната с призива: *“Вчера, 20 август 1968 г., около 23 часа вечерта войски на СССР, ПНР, ГДР, УНР и НРБ преминаха държавната граница на ЧССР. Това е станало без знанието на президента на републиката, председателя на Националното събрание, председателя на правителството и първия секретар на ЦК на ЧКП и тези органи... Президиумът на ЦК на ЧКП призовава всички граждани на нашата република да запазят спокойствие и да не противодействат на влизащите войски. По тази причина нито нашата армия, нито органите за сигурност, нито народната милиция получиха заповед за защита на родината... Президиумът на ЦК на ЧКП смята този акт за противоречащ не само на всички принципи на отношенията между социалистическите страни, но и на основните норми и правила на международното право.”*²⁸

Интервенцията на войските на Варшавския договор слага край на “Пражката пролет ’68”, но не и на спора за нея в международните отношения.

* * *

Най-пряко засегнати, а и застрашени от военната операция на Варшавския договор се чувстват двете балкански социалистически страни с “особени позиции” – Румъния и Югославия.

Най-остра е първата реакция на Румъния, която членува във Варшавския договор, но е изключена от обсъждането на “чехословашкия проблем”. За румънското ръководство, което на 23 август 1968 г. отбелязва тържествено националния си празник, военната опасност от Съветския съюз и България след интервенцията в Чехословакия изглежда напълно реална. То интерпретира събитията като начало на военни действия срещу всички “непослушни”, макар трезвият анализ да показва,

²⁶ За мир и безопасностъ народов. Документы внешней политики СССР. 1968 год. Книга вторая. Москва, 1985, с. 157-159.

²⁷ Според справка, цитирана от вицепрезидента ген. Атанас Семерджиев на 17 август 1991 г. по Българската национална телевизия, тези части са били от самото начало под командването на съветските войски. Те са навлезли в чехословашка територия от съветската и са били разположени в Банска Бистрица, без да участват във военни сблъсквания. Един от войниците в тези полкове е оставил и разказ за преживелиците си в Чехословакия: *Стоянов, Н.* Август 1968 г. – Пламък, 1990, № 8. В архивите е запазена преписката по разследването на убийството на друг български войник – Николай Цветков Николов от полк 55320 – Рузине, който на 9 септември 1968 г. напуска разположението на полка си, качва се на автостоп с цел да стигне до Карлови Вари, а тримата му спътници Иржи Балоушек, Рудолф Стевахански и Мирослав Фролик го убиват, за да му вземат автомата. А на МВНР, оп. 24 п, а. е. 3006, л. 5–7.

²⁸ 21 Srpen 1968, s. 102.

че опасенията не са реалистични: на първо място, заради масирания негативен международен отклик на интервенцията, но най-вече защото Румъния не представлява никаква заплаха за системата в Източния блок. Опасенията, изразени от Чаушеску на 21 август пред съвместно заседание на ЦК на РКП, Държавния съвет и правителството, както и решението да се създадат “доброволни” въоръжени отряди, служат по-скоро за подклаждане на румънския национализъм като нова опора на властта²⁹.

Подобна, но с по-големи исторически основания е позицията на Югославия, която обявява извънредни мерки по границата си с България³⁰. И за Тито, както и за Чаушеску военната акция на Варшавския договор дава възможност да отклонят вниманието от вътрешните проблеми – икономически, военни, национални, междуrepubliкански. Съвпадащите позиции тласкат Тито и Чаушеску към единодействие, обсъдено на личната им среща на 24 август³¹. Но по повечето вътрешни проблеми двамата мислят твърде различно, затова в края на краищата не успяват да договорят: *“под никаква форма съвместни мероприятия и действия за оказване на подкрепа на досегашното ръководство на ЧКП и Чехословакия, не са се договаряли за съвместни планове за съпротива срещу евентуално навлизане на съветски и на другите четири страни войски в Румъния и Югославия”*³². С други думи, макар за кратко време след 21 август да изглежда, че Малката антанта може да се възстанови частично като двустранен съюз, видимостта бързо отминава. Епохата е друга и югославско-румънското сближение си остава ситуационно, а не дълбинно. Двете страни не могат да си позволят да се противопоставят сериозно на Съветския съюз, затова още преди да е приключила кризисната 1968 г. Румъния и Югославия са принудени да възстановят контактите си с източната свръхсила. И тогава кандидат за ролята на регионален виновник за влошаване на международни климат остава единствено България. Тя е достатъчно малка, за да не създава реални опасения, а е и удобен “външен противник” заради незабравените си спорове с Румъния за Добруджа и с Югославия за Македония, в по-малка степен за Западните покрайнини.

Съвсем различен е характерът на интереса на Запада към ставащото в Чехословакия. Франция трябва да се постави на първо място

²⁹ За ставащото в Румъния подробни сведения дават българските дипломати в Букурещ. А на МВНР, оп. 24 п, а. е. 2175, л. 66-68; а. е. 2176, л. 92-108.

³⁰ Пак там, а. е. 3122, л. 145-154.

³¹ Пак там, а. е. 3163, л. 97

³² Из шифрограма № 5965 от 30 август 1958 г., изпратена от София за българското посолство в Белград. Тито отново, както и през 1956 г. заема двойствена позиция, като декларира, че *“СФРЮ няма да подпомага създаването на емигрантско правителство, тъй като в ЧССР имало избрано от парламента такова, което трябвало да се поддържа”*. Пак там, а. е. 573, л. 196.

сред страните от Западна Европа, проявили интерес към “Пражката пролет ’68”. Причините за това са две – първо, защото и там избухват студентски бунтове, разклатили основите на системата, а второ, защото във Франция се водят най-разгорещените спорове за бъдещето на левицата през втората половина на XX в. Френският интерес към чехословашките реформи се събужда в началото на годината и трето, защото Чехословакия традиционно е в сферата на влияние на Франция. На 30 април българският посланик в Париж Владимир Топенчаров обяснява специалните френски симпатии към Чехословакия като към държава, склонна да стане алтернатива на Съветския съюз в Източния блок, а и да реализира социалдемократическия модел на социализма³³. Френската позиция залага и на идеята, че чехословашкият модел може да бъде “мост между Източна и Западна Европа”³⁴, с каквато роля се нагърбва и Франция по отношение на Запада. Но изправени пред собствените си проблеми, през май френските официални кръгове губят интерес към ставащото в Чехословакия и едва след интервенцията от 21 август “чехословашкият въпрос” отново влиза в дневния им ред. Френското отношение към акцията на петте страни от Варшавския договор е отрицателно, но много по-умерено, отколкото е то в други западни страни – икономическите отношения са запазени, а критиката се изразява в малки демонстрации от рода на неучастието на висши френски дипломати в българския прием за 9 септември 1968 г.³⁵ Крахът на “Пражката пролет ’68” нанася удар върху “особената” френска позиция в НАТО като посредник в отношенията с Изтока, но все пак най-острата реакция срещу интервенцията идва от страна на левицата – главно некомунистическата, но и ФКП (Френската комунистическа партия) я осъжда³⁶.

Не по-малко заинтересовано от успеха на реформите в Чехословакия е правителството на Голямата коалиция във ФРГ (Федерална република Германия), оглавно от канцлера християндемократ Курт Георг Кизингер. Те съответстват на новата “източна политика” на лидера на ГСДП и вицеканцлер Вили Брант – за признаване на следвоенните реалности и възстановяване на отношенията със социалистическите държави от Източна Европа. Чехословашките реформи доказват, че източноевропейските държави се доближават до западното разбиране за демокрация и са възторжено посрещнати от

³³ Такива тези във френския печат развива Франсоа Понсе. Пак там, оп. 24, а. е. 2732, л. 34, 35-36.

³⁴ Такава е тезата на бившия френски посланик в Прага Боазанше. Пак там, л. 37; а. е. 2735, л. 59.

³⁵ Събитията са представени в доклада на Топенчаров от 21 септември 1968 г. Пак там, 96-99.

³⁶ Данните са от доклада от 3 септември 1968 г. Пак там, 221-229.

правителството във ФРГ³⁷. Само че големите надежди завършват с още по-голямо разочарование след 21 август 1968 г. Използването на войски за прекъсване на реформите в Чехословакия разтърсва политическите кръгове във ФРГ и поставя под въпрос както “източната политика” на Брант, така и цялата външнополитическа стратегия на ФРГ. Острите спорове се водят не толкова между левица и десница, колкото между “идеалистите” (подкрепящи безрезервно чехословашките реформатори³⁸) и “реалполитиците” (най-ярката фигура сред тях е Франц Йозеф Щраус, обявил се за ускорено европейско обединение в противовес на суперсилите СССР и САЩ³⁹). Общият резултат е разочарование и временно дистанциране на ФРГ от Източна Европа.

Най-важна за позицията на възприемания като цяло Запад безспорно е реакцията на Съединените щати. Още при краткотрайния мандат на президента Джон Ф. Кенеди американската политика към Изтока е сменила стратегията си от тотално противопоставяне към “изграждане на мостове” и диференцирано отношение към източноевропейските страни според техния антисъветски потенциал. Реформите от началото на 1968 г. превръщат Чехословакия във фаворит за изпробване на новата политика – през юни 1968 г. Държавният департамент предлага Конгресът да даде статут на най-облагодетелствана нация на Чехословакия и “евентуално” на Румъния⁴⁰. Но, разбира се, всичко се променя след 21 август 1968 г. – и то не толкова отношението към Чехословакия, колкото към Съветския съюз и целия Източен блок.

В разискванията, проведени в Конгреса на САЩ от 4 до 11 септември 1968 г., се осъжда интервенцията на Варшавския договор в Чехословакия, но не толкова през призмата на Чехословакия, колкото от гледна точка на отношенията със Съветския съюз – необходимостта да се

³⁷ Сведения за това има в доклада на Петър Междуречки от търговското представителство на НРБ във Франкфурт на Майн. Пак там, оп. 24, а. е. 1034, л. 3.

³⁸ Между тях са и управляващите от ХДС-ХСС (Християндемократическия съюз-Християнсоциалния съюз) и ГСДП (Германската социалдемократическа партия), които още на 21 август декларират: “Федералното правителство констатира със съжаление, че то трябва да бъде свидетел на потискането на чехословашкия народ. Навлизането на войските на страните членки на Варшавския договор е акция, нарушаваща международното право”, но едновременно с това и решението си, че “в интерес на ЧССР е да не се прави нищо”. Пак там, оп. 24, а. е. 1056, л. 33.

³⁹ Щраус казва: “Събитията в Чехословакия още един път показаха необходимостта от създаване на обединена Европа като трета икономическа, политическа и военна сила, която ще бъде способна да защитава своите европейски интереси срещу двата световни колоса – САЩ и СССР”. И продължава с тезата за създаване на “междинна Европа”, обхващаща страните от Източна Европа без Съветския съюз, която в края на краищата ще се обедини със Западна Европа и така ще бъде възстановено единството на континента. Пак там, л. 5.

⁴⁰ Пак там, оп. 24, а. е. 503, л. 30.

окаже противодействие на съветската военна мощ и да се извърши завой в политиката към Изтока⁴¹. Чехословакия остава само повод за предефинирането на отношенията между САЩ и СССР.

Следващият форум, на който е поставен “чехословашкият проблем”, е сесията на Общото събрание на ООН. В дискусиата на 2 октомври 1968 г. представителите на Бразилия, Швеция и Съединените щати (държавният секретар Дийн Ръск) осъждат навлизането на войските на Варшавския договор в Чехословакия. Тяхната позиция не изненадва, но и много други страни изразяват “голяма загриженост” заради ставащото в Чехословакия⁴². А когато към тези последици прибавим критичното отношение към интервенцията на повечето комунистически партии от западноевропейските страни, на международните профсъюзни централи, на различни младежки организации, могат да се очертаят пораженията, нанесени върху международния престиж на Съветския съюз и съюзниците му от Варшавския договор, противопоставили се с войски срещу реформи, започнати и провеждани от управляваща комунистическа партия на членуваща в Източния блок държава.

Иницираната от Съветския съюз операция (ясно е, че независимо от формалното разпределение на ролите решението е взето от Брежнев⁴³) предизвиква сътресение и в системата на международните отношения. Военната операция е вътрешноблокова, но в условията на Студената война тя е използвана от Запада, за да се оповести новият принцип на отношения в Източния блок – т. нар. Доктрина “Брежнев”. В случая не става дума за формулирана от генералния секретар на ЦК на КПСС Леонид Брежнев външнополитическа теза, а за статията на Сергей Ковалъов “Суверенитетът и интернационалният дълг на социалистическите страни”, публикувана на 26 септември 1968 г. в съветския официоз в. “Правда”. Статията е интерпретирана като нов принцип във външната политика на Съветския съюз, а именно – правото му да се намесва във вътрешните работи на социалистическите страни, когато те се отклоняват от съветския модел.

⁴¹ Сенатор Мос се мотивира по следния начин: “Тези събития демонстрират бързината и опитността, с която Съветският съюз може да действа с конвенционални сили и това трябва да се има предвид при преразглеждането на американската военна политика. Тези действия са променили и американското схващане, че Съветският съюз е започнал да провежда разумна и въздържана външна политика.” Телеграма на посолството на НРБ във Вашингтон № 64177 от 27 септември 1968 г. Пак там, л. 78.

⁴² Пак там, л. 80.

⁴³ В навечерието на 40-та годишнина от “Пражката пролет ‘68” се появиха публикации, оспорващи решението на Брежнев за интервенцията, но то едва ли може да се вземе против неговата воля. Публикацията е във “Франкфуртер алгемайне цайтунг” от 12 ноември 2007 г. Deutsche Welle [online] [cited 13. 11. 2007]. Available: <http://www.dw-world.de/de/>.

Доктрината показва ограничения суверенитет на страните от Източния блок. Но ако се вгледаме в следвоенната история на Източна Европа, няма как да не забележим, че страните от “съветската сфера на влияние” не са разполагали със суверенитет много преди лятото на 1968 г. – нито когато Сталин ги кара да се откажат от Плана “Маршал” през 1947 г., нито когато са принудени да прекъснат връзките си с Титова Югославия през 1948 г., нито когато съветските войски навлизат в Унгария през есента на 1956 г. Затова съм склонна да направя извода, че трагичната съдба на “Пражката пролет ’68” е използвана по-скоро като повод за продължаване на пропагандната битка между Изтока и Запада в Студената война, отколкото като оповестяване на нова доктрина. Истинският резултат от интервенцията е ударът върху популярността на левицата в цял свят – комунистическото движение се разцепва на просъветско и еврокомунистическо, Съветският съюз демонстрира нетърпимостта си към различията в Източния блок и съответно губи образа си на алтернатива на Запада в очите на много страни от Движението на необвързаните. В края на краищата необходимостта да се използва армия срещу реформи предопределя загубата на Изтока в Студената война, макар за истинския ѝ край да са нужни още 20 години.